УДК 007:304:659.3+82–92.001(477)

Т. А. Дзюба

Від "Кобзаря" до букваря – Тарас Шевченко як чинник національного усвідомлення українців

У статті аналізуються новітні студії, присвячені з'ясуванню ролі Т. Г. Шевченка у пробудженні національної свідомості українців. Вносяться певні корективи та уточнення до наведених суджень і прикладів у монографії В. Лизанчука "Шевченкове Слово".
Ключові слова: інтерпретація, рефлексія, документальні джерела, національна ідентичність, буквар.

В статье анализируются новейшие студии, посвященные выяснению роли Т. Г. Шевченко в пробуждении национального сознания украинцев. Корректируются и уточняются некоторые тезисы и примеры, приведенные в монографии В. Лизанчука "Шевченково Слово".
Ключевые слова: интерпретация, рефлексия, документальные источники, национальная идентичность, букварь.

The article analyzes up-to-date studies of Taras Shevchenko's role in awakening Ukrainian national consciousness. It also makes some adjustments and amendments to the statements and examples cited in the book by V. Lyzanchuk, "Shevchenko's Word."
Key words: interpretation, reflection, documentary sources, national identity, ABC-book.

Перші рефлексії щодо ролі Т. Г. Шевченка як поета національного, його впливу на становлення національної ідентичності українців з'являються ще за його життя, передусім у працях М. Костомарова, П. Куліша. Подальше осмислення цього аспекту пов'язане з іменами таких відомих дослідників, як: Д. Дорошенко, Ю. Луцький, О. Пріцак, Г. Грабович, О. Забужко, І. Дзюба, В. Пахаренко та ін. Нещодавно інтерпретаційне поле проблеми – Тарас Шевченко та національне самоствердження – розширилося завдяки появі книги відомого львівського публіциста та науковця Василя Лизанчука "Шевченкове Слово" [8].

"Про життя Тараса Шевченка знає чи не кожний маленький українець з розповідей своїх батьків, а в шкільній програмі діти вивча-

ють і декламують твори цього великого сина України, організовують вечори, присвячують концерти. Чимало його творів стали народними, а пісні на слова Т. Шевченка лунають голосно по всій Україні: їх співають не лише на Сході й на Заході, а й в далеких заокеанських краях, де живуть українці. Його ім'я – символ, який єднає націю. Однак чи можемо нині сказати, що знаємо Тараса Шевченка таким, яким він був насправді, чи знаємо достеменно його твори, адресовані не тільки нам, а й "ненародженим" нашим наступникам? На жаль, однозначно ствердну відповідь дати важко" [7, с. 3], – таким прологом колеги, професора Львівського університету Івана Крупського, відкривається розвідка В. Лизанчука. Видання стало своєрідним продовженням попередніх – "Громадянином бути зобов'язаний" (1989), "Завжди пам'ятай: Ти – Українець!" (2001), "Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації: хроніка" (2008). Книга автора, як і його інші, що з'явилися за часів незалежної України, позначена націоствердним пафосом, апелює до українсько-російських взаємин. Праця не належить до літературознавчих, шевченкознавчих в академічному розумінні цього слова. У ній годі шукати літературознавчих методологічних новацій, класичного філологічного аналізу образно-художньої спадщини Т. Г. Шевченка. Естетичний аспект художнього світу митця, його поетика залишилися поза розглядом. Шевченко тут не стільки предмет вивчення, як привід для рефлексій дослідника – роздумів про значення поетового слова для сьогодення, трактування його як чинника національної ідентичності.

Запропонований В. Лизанчуком текст, кажучи давнішими, проте цілком відповідними наразі, термінами, агітаційного, пропагандистського, ідеологічного характеру, з виголошеними висновками й чітко окресленою позицією автора. Йдеться тут і про самоспалення Олекси Гірника у ніч на 21 січня 1978 року, напередодні річниці Злуки УНР та ЗУНР, на Чернечій горі в Каневі; котрий невипадково підкреслив у своєму "Кобзарі" слова Тараса Шевченка:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену Святого Бога,
За неї душу погублю! [11, с. 40].

Знаходиться місце, щоб виректи публіцистичні присуди Добкіну "та багатьом іншим бобкіним з партії регіоналів і комуністів" [8, с. 95] – книга означена як науково-публіцистичне видання. Хоча я, слід сказати, за розмежування високої науки і публіцистики. Адже

мають вони відмінні завдання і функції; науковий і публіцистичний стилі також наділені кожен своєю специфікою.

Укладаючи працю, В. Лизанчук скористався прийомом, яким послуговувався вже неодноразово, – залучив до співавторства своїх студентів. Бачимо подані уривки з їхніх творів шевченківської тематики.

Чи не найціннішим, як на мене, у книзі є поданий широкий фактологічний матеріал. До неї уведено понад півсотні документальних джерел. Звісно, для дослідників Шевченка вони – добре відомі, адже давно перебувають у науковому обігу, але ж текст розрахований на масового читача. Завдяки цим екскурсам висвітлюються обставини долі письменника і його творчий шлях, – історію свого життя Т. Шевченко називав частиною історії всієї України; відбувається ознайомлення з оцінками, які виголошувалися на адресу Кобзаря І. Тургенєвим, Панасом Мирним, Д. Донцовим та багатьма-багатьма іншими літераторами, громадськими діячами, знайомими митця.

Василь Лизанчук наводить численні спогади про Т. Г. Шевченка. Зокрема, Агати Ускової – дружини коменданта Новопетровського укріплення, котра створила словесний портрет Т. Г. Шевченка. "Шевченко не був світською людиною – він не міг одразу привернути вашу увагу. На зріст був середній, кремезний, трохи вайлуватий, навіть незграбний. Обличчя відкрите, добродушне, високе чоло з великою лисиною, що надавало йому солідного вигляду; рухи неквапливі, голос приємний, говорив чудово, плавно, особливо добре читав уголос. Бувало, довгими зимовими вечорами він принесе журнал і вибере, що йому до смаку, й починає читати; якщо ж твір йому особливо подобається, то він одкладе книжку, підведеться, ходить, розмірковує, потім знову візьметься за неї; а вірші, які йому дуже подобались, він завчав напам’ять і днів по три декламував.

Ближче познайомившись із ним, я знайшла в ньому чесну, правдиву, моральну людину … Шевченко був дуже розвиненою людиною, з чудовою пам’яттю, тому теми для розмов під час прогулянок були найрізноманітніші; вони виникали у зв’язку з кожним предметом чи явищем, що чимось привертали увагу під час прогулянки. Завдяки цьому розмови з ним завжди були далекі від місцевих пліток і давали велике задоволення" [8, с. 104].

Російська художниця Катерина Юнге (Толстая), пригадуючи спілкування з видатним поетом, відзначала, що туга за Батьків-

щиною витворювала в його уяві ідеальні образи України, своєрідний "садок вишневий коло хати". "Одна хмара була на небосхилі Кобзаря: його тягло на дорогу йому Україну! Як часто говорив він мені про свою милу батьківщину, говорив так багато, так хороше! Він змальовував і степи з їхніми самотніми могилами, і хутірці, що потопали в черешневих садах, і старі верби, що схилялися над тихим Дніпром, і легкі довбанки, що ковзають по його поверхні, і київські кручі, і золотоглаві монастирі: "От би де нам пожити з вами, от де померти б!" І, слухаючи захоплену, поетичну мову, я полюбила незнайомий мені край" [8, с. 106].

У книзі "Шевченкове Слово" чимало місця відведено поверненню культурних пріоритетів українцям, темі їхніх інвестицій до надбань сусідніх держав, передусім Росії. Посилаючись на статтю професора Петра Кралюка [6], автор доводить, що й з кріпацтва Т. Г. Шевченка викуповували переважно українці з походження. Ініціював викуп українець Іван Сошенко. Домовлявся з паном Енгельгардтом про викуп Олексій Венеціанов – син ніжинського грека та українки. Збиранням грошей займався у тому числі й Михайло Вієльгорський – зросійщений нащадок давнього українського роду з Волині.

Водночас як виключно російських художників В. Лизанчук чомусь позиціонує Шевченкових приятелів – Лева Жемчужникова та Михайла Микешина, хоча їх мистецький набуток належить і українцям, і росіянам. Лев Жемчужников з материнського боку правнук гетьмана Розумовського, окрім того, долею і творчістю своєю тісно пов'язаний з Україною, Чернігівщиною зокрема. Мандруючи Україною, митець відвідав Чернігів, Седнів, Сокиринці, де познайомився з Остапом Вересаєм; Батурин, Качанівку, Линовицю, Прилуки, Лебединці. До слова, у Линовиці художник зустрів єдине велике і взаємне кохання в особі дівчини-кріпачки. Оскільки поміщики де Бальмени не надавали їй вольної, Лев Жемчужников викрав свою милу і прожив з нею все життя в неофіційному шлюбі. Михайло Микешин мав білоруське коріння. В Україні відомий своїми скульптурами – передусім як автор пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві. Саме Микешин, як відомо, врятував і зберіг для нащадків портрет Ликери Полусмакової, останньої симпатії поета. Після розриву стосунків з "невірною любою" Шевченко мав наміри знищити її портрет, намальований власноруч. Болісне розставання позначилося і на поезії, присвяченій Ликері:

Л.

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу.
Поси́жу я і похожу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати,
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давнє-колишній та ясний
Присниться сон мені!.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І [в] мали́й
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний [10, с. 354].

Важко погодитися і з твердженням В. Лизанчука, що "сповідування постмодернізму" породжує "наклепницькі книжки, статті й публічні випади" [8, с. 99], зосібна й проти Т. Шевченка. Такого штибу "література" існувала в усі часи, задовго до постмодернізму. Врешті, більшість прикрих характеристик на адресу Шевченка, які експлуатуються сьогодні, так би мовити родом з XIX століття. Пасквілі писалися на багатьох визначних майстрів слова. Приміром 1861 р. Микола Герсеванов опублікував в Одесі брошуру "Гоголь пред судом обличительной литературы". Тоді від випадів недобросовісного критика класика з-поміж інших боронив П. Куліш…

У книзі львівського науковця повністю наведена відома Шевченкова "Передмова до нездійсненого видання "Кобзаря", з підкресленими важливими з погляду публікатора фрагментами. Тут же закид відомому літературознавцю, досліднику української журналістики та публіцистики Павлу Максимовичу Федченку, що "свідомо чи вимушено на догоду антиукраїнській системі" у 1964 р. окроєно подав "важливі й актуальні суспільно-політичні, філософські та літературно-естетичні проблеми, які порушив у "Передмові" Т. Г. Шевченко" [8, с. 132]. З огляду на що хотілося б зробити кілька зауваг. По-перше, про те, наскільки коректно порівнювати можливості висловлюватися саме з національного питання у 1964 та 2014 рр. Чи багатьма працями сучасних вчених ми зможемо послуговуватися через півстоліття, скільки з них матимуть такий же індекс

цитування? Дивно, що догана пролунала стосовно Павла Максимовича Федченка, котрий достеменно знав, як важко уникати будь-якої кон'юнктури; порушувати табу й досліджувати замовчуваних, яких нібито й не існувало взагалі, письменників. За згадку про них, навіть критичну, доводилося розплачуватися, у кращому разі, кар'єрними перспективами.

Родич Гната Юри Павло Федченко ще у дитинстві познайомився з класиками української літератури: Остапом Вишнею, Максимом Рильським. Згодом був керівником дипломної роботи В'ячеслава Чорновола, "окрему думку" висловив у 60-х рр., коли намагалися ліквідувати львівський журфак. Великою мірою завдяки його позиції львівський осередок журналістики зацілів. А скільком людям безкорисливо, тихо, без жодної реклами він допоміг у скруту! Та й текст "Передмови" Шевченка без купюр для широкого кола читачів П. М. Федченко подав у першій книзі хрестоматії "Історія української літературної критики та літературознавства" ще 1996 р., спорядивши її *фаховим* вступом та коментарями. Що й не дивно, адже він – автор кількох фундаментальних монографій про Кобзаря, з-поміж яких і "Тарас Григорович Шевченко" (К. : Наукова думка,1989).

Щодо виділених курсивом місць "Передмови…" у книзі В. Лизанчука, як-от Шевченкової характеристики "Енеїди": "Енеїда" добра, а все-таки сміховина на московський шталт" [8, с. 133], то й тут потрібні певні роз'яснення. З-поміж численних травестій часів бароко перелицювання "Енеїди" Вергілія були найбільш популярними й укорінювалися на національний ґрунт, як відомо, італійцем Дж. Б. Лаллі, французом П. Скарроном, австрійцем А. Блюмауером, росіянами М. Осиповим та О. Котельницьким. На вплив російської версії якраз і вказує Т. Шевченко. Хоча росіяни своєю чергою скористалися німецькомовною травестією А. Блюмауера. Взагалі, оцінок "Енеїди" висловлено багато, зокрема й товаришами Т. Шевченка по Кирило-Мефодіївському братству – М. Костомаровим, П. Кулішем, а перегодом М. Зеровим, М. Рильським, Д. Чижевським та ін. Оцінки ці подеколи схожі до Шевченкової або ж суттєво різняться. Але річ у тому, що "Енеїда" Івана Котляревського – це не просто "сміховина". "Тим, хто сумнівався в існуванні українського ("малоросійського") народу, Котляревський показав його, як незвичайну своєю міццю стихію. Йому не було потреби звертатися до вимислу. Адже він бачив цих людей в селах і містах, бачив їх на полі бою" [2, с. 117], – писав Олександр Білецький. – "В той далекий

час і в тих умовах "Енеїда" Котляревського була також самоутвердженням *(українського народу – Т. Д.)* – і в цьому її велике громадське значення, в цьому таємниця її живучості, її слави" [2, с. 119]. Цю думку розгортає М. Жулинський: "останні захисники Трої – легендарні троянці – мужні, волелюбні, "природні" герої-козаки, нащадки і спадкоємці Запорозької Січі й Гетьманщини, тож хіба вони не здатні відродити легендарну славу, влити бунтарський дух вільнолюбства у нову Трою?" [5, с. 17]. Тому-то на відміну від травестій інших авторів, "Енеїда" Котляревського не забута, "продовжує жити її герой Еней, "парубок-моторний", який в ході поеми перетворюється у відважного козака-"лицаря", що стоїть перед нами прямий, як сосна, величавий, бувалий і "тертий" [2, с. 110]. Мовиться у творі й про українську ідентичність, і про патріотизм, – невипадково "як національний наратив" [3] досліджує поему Т. Гундорова. То ж погляд Т. Г. Шевченка на "Енеїду" слід розглядати історично.

У "Шевченковому Слові" автор згадує, що Шевченко, як ніхто інший у його час, доклав зусиль для утвердження освіти рідною мовою, упорядкувавши і видавши "Букварь южнорускій" (1861). "До Т. Шевченка букварі писали лише церковнослов'янською мовою і нею навчали українських дітей" [8, с. 54]. Відрізнялася книга від попередніх, переконує він далі, не лише мовою, а й змістом – до читанки, доданої до букваря, поет включив чимало зразків народної творчості. мудрих, цікавих, дотепних:

Або Ви, тату, йдіть по дрова,
А я буду дома,
Або я буду дома,
А Ви йдіть по дрова [8, с. 55].

У дійсності на Східній Україні Шевченковому букварев передували щонайменше два підручники на основі живої української мови, досвід яких він врахував: "Граматка" (1857, 1861) Пантелеймона Куліша, "Українська абетка" (1860) Миколи Гатцука. "Граматка" П. Куліша містила розділи релігійного (де були й "Коротенька Священна історія", "Коротка наука Християнської віри"), історичного (де і "Старосвітська дума про гетьмана Наливайка") змісту, а також – "Прислів'я" та "Арифметика". У частині "Прислів'я" подані справжні розсипи народної мудрості: "Добре братство – краще багатства", "Дурень камінь у воду вкине, а десять розумних не витягнуть", "Не той козак, що поборов, а той – що вивернувся", "Батькова й мате-

рина молитва зо дна моря рятує, а проклін у калюжі топить", "Науки за плечима не носити", "Громада – великий чоловік", "Що буде, те й буде, а буде те, що Бог дасть". В "Українській абетці" Миколи Гатцука з-поміж матеріалів – українські думи, колядки, прислів'я, примовки. Майже одночасно з Шевченковим букварем вийшла друком "Домашня наука" у 2-х частинах Каленика Шейковського – навчальна книга для недільних шкіл (до слова, як й інші тут названі) епіграфом до якої автор узяв слова з поезії Кобзаря "Доля": Учися, серденько, колись

З нас будуть люде [9, с. 261].

Однак це принагідні міркування. Книга Василя Васильовича Лизанчука написана гарною українською мовою, легко сприймається, зорієнтована на широке коло читачів. Охоче читають і обговорюють її також науковці. На думку Євгена Барана, вона подає "незайві доповнення про Шевченка" [1]. Володимир Демченко певний, що книжка допомагає "глибше пізнати національну і загальнолюдську сутність Шевченкового Слова" [4, с. 169].

Література

1. Баран Євген. Незайві доповнення про Шевченка / Євген Баран // Золота пектораль. – 2014. – 9 серпня – Режим доступу: http://zolotapektoral.te.ua/evhen-baran-nezajvi-dopovnennya-pro-shevchenka.html. – Назва з екрана.

2. Білецький О. І. Письменник і епоха : збірник статей, досліджень, рецензій з питань української літератури / О. І. Білецький. – К. : Держлітвидав, 1963. – С. 109–124.

3. Гундорова Т. Перевернений Рим, або "Енеїда" І. Котляревського як національний наратив / Т. Гундорова // Сучасність. – К., 2000. – Ч. 4. – С. 120–135.

4. Демченко Володимир. Імператив творчості Тараса Шевченка : післямова / Володимир Демченко // Шевченкове Слово : науково-публіцистичне видання. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 169–173.

5. Жулинський Микола. Духовна епоха в історії України / Микола Жулинський // Дивослово. Українська мова й література в навчальних закладах. – 2000. – №8 (522). – С. 15–20.

6. Кралюк Петро. Тарас Шевченко: заперечення імперськості / Петро Кралюк // День. – 2013. – 7–8 березня.

7. Крупський Іван. Життя – подвиг, творчість – служіння Україні: переднє слово / Іван Крупський // Шевченкове Слово: науково-публіцистичне видання. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 3–6.

8. Лизанчук В. В. Шевченкове Слово : науково-публіцистичне видання / В. В. Лизанчук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 184 с.

9. Шевченко Тарас. Доля / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К., 2003.

Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 2003. – С. 261.

10. Шевченко Тарас. Л. [Поставлю хату і кімнату…] / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К., 2003.

Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 2003. – С. 354.

11. Шевченко, Тарас. Сон / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. – К., 2003.

Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 2003. – С. 39–43.